

A PSZICHIÁTRIAI BETEGEKRŐL ÉS AZ ÉRTELMI FOGYATÉKOS SZEMÉLYEKRŐL ALKOTOTT KÉP VÁLTOZÁSAI A 19. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

Adél MAGYAR¹

ABSTRACT

During the 19th century a particular duality appeared in the professional discourse about mental illness and idiocy: On the one hand people with mental health problems have become more and more "visible" in the 19th century in the developing western societies and cultures. The value of their status - as a result of the positive acceptance of their somatic disease, their "sick role" - increased. Mental illness was believed to be curable with medico-pedagogical methods. On the other hand, the mentally disabled children and adults - in the first half of the 19th century - remained almost completely "invisible". They remained hidden in their families, villages, communities, in the care institutions or healing asylums. In Hungary, European processes have been delayed in the field of psychiatry and the treatment of intellectual disability. In our study, we present the beginnings of this process in the 19th century based on contemporary documents.

KEYWORDS

special education history, disability history, mental illness, mental disability, cretinism

ASYLUMOK ÉS „ELMEBETEGÜGY” – helyzetkép Magyarországon a 19. században
Magyarországon „elmebetegügy” kezelésére tett első rendszerré szervezett erőfeszítések megkésve jelentkeztek. A magyar elmeorvoslás és a gyógypedagógia történetével foglalkozó szakirodalom egységesen a korabeli magyarországi viszonyok nagyfokú elmaradottságának tulajdonítja azt, hogy nálunk az elmebeteg személyek gyógyítása, gondozása csak a 19. század közepe táján kezdett intézményesülni [8], [5], [4]². Az értelmi fogyatékosokkal élő emberek, korabeli nevükön a „hülyék” gyógyító-nevelésére pedig első ízben csak 1875-ben jött létre önálló intézet Rákospalotán.

Meg kell jegyeznünk, hogy a 19. század előtti magyar forrásokban csak elvétve találunk utalást az értelmi fogyatékos vagy elmebeteg személyekre. A kevés kivétel közé tartozik azonban egy fontos forrás, a Werbőczy István által 1514-ben közzétett szokásjogi gyűjtemény, a *Tripartitum*. A *Hármaskönyv* 55. fejezetében esik szó „az örvült és tébolyodott fiakról”. Werbőczy az ő jogi státuszukról ír, amikor kifejti, hogy életük végéig gyámság alatt kell maradniuk: „Azt sem kell mellőzni, hogy az örvült, esztelen és megtébolyodott fiak, mivel úgy

¹ Dr. Magyar Adél főiskolai docens. Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, Gyógypedagógus-képző Intézet.

² Gordosné Szabó Anna első ízben 1963-ban megjelent „Magyar gyógypedagógia történet” című jegyzetében utal arra, hogy hazánkban a különféle érzékszervi fogyatékos és az értelmi fogyatékos személyek gyógyítása, gondozása, nevelése terén a fejlődés a Nyugat fejlett országaihoz képest megkésett. Először a siket emberek számára hoznak létre intézetet Cházár András kezdeményezésének köszönhetően, 1802-ben Vácott. Ezt követően a vak személyek számára nyit (József nádor támogatása nyomán) Beitel Rafael intézetet Pozsonyban, 1826-ban, amely már 1827-ben Pestre költözik. Végül az értelmi fogyatékos (korabeli elnevezéssel élve: „hülye”) emberek számára létesít intézetet Frim Jakab Rákospalotán, 1875-ben „Munka” elnevezéssel. Ez két éven belül megszűnik, majd 1877-ben átszervezve „Első magyar hülye-nevelő és ápoló intézet” néven folytatja a munkát.

tekintetnek, mint kik soha sem jutottak el az értelmesség' és tökéletes kor' éveire, azért soha fel nem szabadúlhatnak az atyai hatalom alól." Szüleik az ő javaik felől dönthetnek, „jószágaikat el is idegeníthetik”, de „tiszteséges élelmükről és öltözetükről is tartoznak gondoskodni”. Az atya halála után az „örjültek” gondját a rokonoknak kell „atyaként” tovább viselniük [11]. Jól látható, hogy ebben a késő középkori forrásban az elmebeteg („örjült”, „tébolyodott”) és a születésüktől fogva értelmi fogyatékos („esztelen”) gyermekek jogi tekintetben egy és ugyanazon megítélés alá esnek: életük végéig gyermekek, a szülők vagy később a gyámok fennhatósága alatt élő kiskorúak maradnak. Mindemellett a róluk való gondoskodás a család és a rokonság feladata volt. A tradicionális, kodifikált jogi gondolkodásmódnak ez a példája az értelmi fogyatékos és elmebeteg gyermekekről és felnőttekről alkotott társadalmi képet és a hozzá kapcsolódó felelősségvállalást egyaránt tükrözi. Magyarországon ez a felfogásmód, ez a mentalitás élt tovább még a 19. században is.

Orvostörténeti és gyógypedagógia-történeti források tanúsága szerint hazánkban az elmebetegek gyógyítása-gondozása ügyének megoldására csak a 19. század közepén jöttek létre az első intézetek, az értelmi fogyatékos emberek (idióták, „hülyék”) gyógyító-nevelése pedig – mint arra már utaltunk – csak a század végén intézményesült. Ennek ellenére maga az „elmebetegügy” már az 1790–92-i országgyűlés óta állandó napirendi téma volt. Többen sürgették a tébolydák létesítését, sőt nagyobb adományokat is tettek az intézményes megoldás elősegítése érdekében.

Jó kezdeményezésekben pedig nálunk sem volt hiány. A források szerint Mária Terézia elrendelte, hogy a „veszületett idióták” számára egyes kórházakban osztályokat állítsanak fel [8]. Ez a kezdeményezés hosszú ideig folytatás nélkül maradt.

Az országos főorvos pedig 1809-ben kidolgoztatta egy 70 ágyas „közörülde” tervét, ám ez a terv forráshiány és a napóleoni háborúk miatt nem valósulhatott meg (Kiss, 2016, 10).

Az értelmi fogyatékos és elmebeteg embereket sokszor egyszerűen börtönbe vetették. Nálunk még újra és újra felbukkant a közgondolkodásban az a középkorban gyökerező felfogás, mely szerint az értelmi fogyatékos és az elmebaj Isten jogos büntetése az illető személy vagy szülei bűneiért. Schwartzer Ferenc (1818–1889), a magyar elmekórtan első kiemelkedő képviselője arról ír, hogy Magyarországon az elmebetegek „nyilvános helyeken, hajléktalanul és orvosi segítség nélkül kóborolnak mások nevetségére” [5]. A helyzet súlyosságát tetézte az is, hogy egy idő után a bécsi intézetekbe (köztük a „Narrenturm” néven közzismertté vált híres intézménybe) magyar elmebetegek felvételét kormányrendelet tiltotta meg.

Az értelmi fogyatékos és elmebeteg személyek elzárása céljára – külföldi példát követve – több magyarországi városi kórházban egy-egy cellát építettek, ami országosan körülbelül 80 személy elhelyezését tette lehetővé. A Rókus Kórházban például kezdetben „négy sötét kamrában” helyezték el őket. Pest város alpolgármestere még 1852-ben is arról panaszkodik egy memorandumában, hogy a „mindössze 8 kis szobából álló örültek osztálya” nem felel meg céljának, mert ott sem a felügyelet, sem pedig a gyógyítás feltételei nincsenek biztosítva [5]. Magyarországon tehát még ekkor is tovább él a gyógyítás, gondozás, fejlesztés nélküli elzárás gyakorlata, amelyet már korábban láttunk francia és angol példákon.

A filantróp kezdeményezések újabb példája volt az a memorandum, amelyet Zemplén vármegye nemesi rendjei fogalmaztak meg 1838-ban. A *Jelenkor* című újság december 15-i száma így számolt be erről: „Közohajtása lévén Zemplény Rendeinek, hogy az elméjükben háborodott szerencsétlenek' ápolásában és lehető kiemelésében az emberiség iránti kötelesség mindenek felett teljesíttessék, 's azon szomorú helyzet, hogy ezek, minden segítő kéz nélkül, gyakran nem kevés botránkoztatással, sőt mások életét 's a' közbiztonság veszélyeztetésével is bolyongnak, kikerültségek: erre nézve a' küldöttség teljesen kimerítő jelentése köz megelégedéssel fogadtaték, ennek következtében addig is, míg a' boldogabb jövendő akár jóltevő aján-

lások, akár más adományok útján, ez intézetet örökíthetné, az előterjesztett okoknál fogva határozottassék, hogy e' szerencsétlenek elkülönöztetése másokra nézve is teljes biztonságba helyzetése és rendes gyógyíttatása végett a' megye kórháza udvarában a' javasolt épület évenkénti 150 ft. ezüst pénzben fizetendő bér mellett vétessék ki, 's illy módon azon szerencsétlenek számára, minden személy- vagy vallásbeli különbség nélkül egy állandó intézet alapíttassék 's a' közelítő 1839dik esztendő sz. János napjától kezdve nyitassék meg; a' szobák bútorozása, 's a' dühös örülteknek s zükséges kalitkák elkészítése annak idejében a' megye különös költségein megtétetvén" [6].

A (korabeli nevén) „közörülde” létesítésére vonatkozó indítvány tartalmából látható, hogy ennek motívuma – az „elméjökben háborodott szerencsétlenek” sorsa felett érzett filantrop aggodalmon kívül – a többség nyugalmanak és biztonságának megteremtésére irányuló törekvés volt, amelyet a zavaró kisebbség gondoskodó elkülönítése, elzárása révét kívántak megoldani. A beadvány további sorsa ismeretlen, az intézet létesítésére nem került sor.

Az első ténylegesen megvalósuló „örjintézet” létesítésére 1841-ben került sor Magyarországon a pesti Városligetben. Alapítója és fenntartója Pólya József (1802–1873) „szellemtanász” orvos volt, aki ezt megelőzően a Rókus Kórház másodorvosaként tevékenykedett. Még ebben a minőségében dolgozott, amikor 1839-ben „Szellemtörök” címmel tanulmánya jelent meg az Orvosi Társaságban, amelyben kifejti gondolatait az elmebetegségek okairól és a lehetséges terápiaikról.

Pólya Józsefet e dolgozata alapján a „szomatikus irányzat” képviselői közé sorolhatjuk. „A szellemnek, mint olyannak betegséget nem tulajdonítunk, csak annak műszerit valljuk betegedhetőnek” – írja tanulmánya bevezető részében a pszichés problémák szomatikus hátterére utalva [8]. Pólya József már a Rókus Kórházban töltött évei alatt is foglalkozott az elme-háborodottak gyógyításával. A terápiát orvosi-medikális eszközökkel végezte, az általa alkalmazott gyógymódok között sűrűn szerepel az érvágás, a hánytatás és a hashajtás.³

„Örjintézet Pesten” címmel 1841-ben így tudósított Pólya elmeorvosintézetének építkezéséről egy korabeli szakmai folyóirat, az *Orvosi Társaság*: „Az intézet jelenben csak 10 örj igen kényelmes elfogadására van szánva; de ha egyszer a körülmények úgy kívánandják, hogy az intézet 50, 100, vagy több örjekre is tágíttassék, akkor a nyílt tér készen áll, ennyi, sőt még több beteg elfogadására is. [...] A tér igen helyesen van választva, mert minden oldalról szabadon állván, annak homokos földét mindig a legtisztább levegő érdeli, egyszersmind az anyaváros mellett épen, ahhoz sem nagyon közel sem nagyon távol esőleg a szükséges közlekedést a legkényelmesebben megengedi” [2]. Az intézet 1842-ben nyílt meg, és három évig működött.

Fontos adalék az első magyar „örjintézet” belső viszonyainak és az elmebetegekről az orvosi szakmában akkoriban kialakult kép rekonstrukciójához Oláh Gusztáv 1903-ban írt és már korábban idézett monográfiája, ahol ezt olvashatjuk Pólya intézetéről: „Az intézet prospektusa tanujelét adja annak, hogy az elmeorvoslás az akkori viszonyokhoz képest a legmodernebb volt és hogy az elmebetegek tisztelete, jogainak védelme már akkor mély gyökeret vert a közfelfogásban” [9].

A humánus bánásmód alkalmazására utalnak a következő sorok is: „Kényszerítő öltönyök⁴ csak akkor helyeztetnek kilátásba, ha az örjőngő magának vagy másnak ártalmára lehetne. Az „áp”-ok⁵ szolgálati utasításán külömben a legszelídebb bánásmód intenciója vonul végig” [9].

---

³ Érdekes körülmény, hogy a bemutatott konkrét esetismertetések arról számolnak be, hogy a kúra végén szinte minden páciens meggyógyul. Bár ezt az orvosi értelemben vett optimizmust többször ellepontozza az esetleírások végén szereplő következő mondat: „Észre jött ugyan, hanem ezen észrejövés a halál előpóstája volt” [9].

⁴ kényszerzubbonyok

⁵ ápolók

Az első magyar elmeegógyintézet ezek szerint tehát a kor szakmai színvonalán állva teljesítette hivatását, a még abban a korban is gyakori kényszerítő eszközöket, a megkötözést, a magánzárkát nem alkalmazták, és az egyébként széles körben elterjedt kényszerzubbony is csak kivételes esetekben szolgálta a betegek megfékezését.

Ugyanakkor azt is vélelmezhetjük, hogy noha Pólya József magán- „örjintézetében” a humanitás szelleme uralkodott, ez mégsem lehetett jellemző a korabeli magyar társadalom teljes egészének mentalitására úgy, ahogyan arra Oláh Gusztáv ismertetése alapján gondolhatnánk. Az „elmebetegek tisztelete és jogainak védelme” nagy valószínűséggel csak a fizető magánbetegek számára létesített intézetekben volt megkérdőjelezhetetlen alapelv. A szegénysorból származó elmebetegek számára ugyanis még 14 évvel Pólya intézetének megnyitása előtt is magánzárkákat, „kalitkákat” működtettek a városi kórházak udvarán. Ezt igazolja egy német orvos leírása is, aki 1828-ban így tudósított a pesti Rókus Kórházban működtetett magánzárkákról, melyekre már utaltunk: „...az udvaron áll egy örjögök háza, melyben hat sötét ketrec van elrekesztelt és elzárt ajtókkal: egy piszkos és utálatos bödöny szolgál árnyékszék gyanánt. A friss elmebetegeket a kórszobákban helyezik el, ahol egy hónapon át gyógyszereket kapnak; ha addig meg nem gyógyulnak, megint kibocsátják őket...” (Horn útleírását idézi: Kiss, 2016, 10). Az elmebetegekről alkotott szakmai és társadalmi kép tehát korántsem lehetett egyöntetűen elfogadó, humánus, a bánásmód bizonyos esetekben még mindig a korábbi, középkori gyökérezetre visszavezethető felfogásmódot tükrözte, amelynek értelmében az elmebeteg bűnös ember, akire Isten méltán róta ki „betegsége” büntetését, az elmebajt vagy éppen az értelmi fogyatékossgot.

Az elmebetegügy megoldását célzó filantróp kezdeményezések közt kiemelkedő jelentőségű a már említett Schwartz Ferenc (1818–1889) elmeorvos munkássága.

Schwartz 1844-ben kap orvosi diplomát a bécsi egyetemen, majd hamarosan a korszak kiemelkedő jelentőségű elmeegógyásza, Viszánik Gyula veszi maga mellé a bécsi Általános Kórház (Allgemeines Krankenhaus) elmeosztályára. 1848 márciusában – hosszas kérelmezési folyamat eredményeként – az uralkodó hozzájárul ahhoz, hogy Schwartz Ferenc és orvos kollégája, Pomutz Konstantin a Monarchia intézetein kívül német, francia és angol tébolydákat is meglátogassanak. A három hónapig tartó külföldi tanulmányút eredménye egy terjedelmes jelentés, amelyben Schwartz részletesen beszámol nyugat-európai tapasztalataikról. Egyebek között járnak Prágában, majd a Pirna melletti Sonnensteinben, Thonbergben, amely Lipsze közelében fekszik. Berlinben Idelert keresték fel, „a legelsőbb lélekvizsgálók egyikénél”, Hamburg és Hildesheim után a Rajna vidékére értek, Kölnbe és Bonnba. Siegburban Jacobival találkoznak, akinek álláspontját – mely szerint az elmebetegségek testi okokra vezethetők vissza – méltányolják, és emellett kedvező benyomásokat gyűjtenek az intézet életéről, az ottani terápiákról, bár megütköznek a „kényszereszközök” túlzott használatán. A Rajna után Belgiumba vezet útjuk, onnan pedig Londonba utaznak, ahol a Bethlemet és a St. Luke asylyumot látogatják meg – kedvezőtlen benyomásokkal távozva onnan a sok tekintetben elavult módszerek láttán. Ezt követően Párizsba mennek, ahol igen jó tapasztalatokat gyűjtenek Jean-Pierre Falret-nél, a Salpêtriére főorvosánál, aki a „psychikai-morális gyógy-mód” kiváló gyakorlati alkalmazója. Schwartz Ferenc beszámolójában méltánylóan szól a páciensek szellemi foglalkoztatásáról, oktatásáról, ami láthatóan eredményes. Ugyanakkor „megócsárlásra méltó”-nak írja le a Salpêtriére „dühöngő osztályát”. Ezt követően a Bicêtre-be látogatnak, ahol megcsodálják az „együgyűek tanodáját”-t. Járnak a Charentonban, ahol Foville az igazgató, és feltűnik nekik az ott tapasztalt tisztaság és rend. Vanves városának magánintézetében a betegeket családtagként kezelik, kényelmes természeti környezetben ápolják őket, igen jó eredménnyel. Hazafelé utazva még megállnak a badeni Illenau intézetében, majd a württembergi Winnenthal felé vezet az útjuk. Schwartz e két német intézetben is azt tapasztalja, hogy „a kímélő és barátságos bánásmód egybekötve a tekintéllyel és a szí-

gorral, célszerű fogamatot szül”. A tanulmányút végső summájaként megállapítja, hogy a nyugat-európai intézetek épülete, felszerelése általában véve imponáló, a német intézetekben az orvosok személyes ambíciója, igyekezete igyekszik pótolni a berendezések hiányait. Schwartzter Ferenc érdekes és fontos konklúziója a német és a többi nyugat-európai elmeegógyászat közötti fő különbségekre vonatkozik. Az eltérő vonásokat abban látja, hogy amíg a franciák és az angolok nagyobb gondot fordítanak a „psychikai kezelésre”, a morális terápiára, addig a németek „a test állapotának figyelembevételével gyakrabban folyamodnak a gyógyszeres kezeléshez”[5]. Schwartzter Ferenc hazatérése után egyre elszántabban érvel egy országos elmeegógyintézet („tébolyda”) felállításának szükségessége mellett, vitatkozva azokkal az orvosi körökből elhangzó véleményekkel is, amelyek ezt szükségtelennek tartják, és az intézeti elhelyezéssel szemben a házi ápolást részesítik előnyben. Ismét hangoztatja egy korábbi, 1843-ban kelt írásában már rögzített érvelését, amivel az „őrült-kór” intézetek létesítését szorgalmazza. Az elmeegógyászat fejlesztése és az intézetek létesítése hozzájárulhat ahhoz, hogy sok „szerencsétlen”, „bűnösnek látszó” őrültet megmentünk attól, hogy közönséges gonosztevőként bánjanak velük. Az 1848-as beadvány egy elmeegógyintézet létesítésére vonatkozó, alaposan kidolgozott tervezetet is tartalmazott, amely Lipót mezejét jelölte meg a létesítendő intézet helyszínéül [5]. Ebben a tervezetben Schwartzter ír a gyógyítható elmebetegségeket és a gyógyíthatatlannak tartott (veleszületetten vagy öregségüknél fogva „bárgyú”) páciensek elkülönítésének szükségességéről azzal a megkötéssel, hogy ha a „gyógyíthatatlannak” tartott, *ápolóintézetben* elhelyezett betegek állapotában javulás következik be, őket vissza kell szállítani a *gyógyintézetbe*.

Az elképzelés kivitelezése a polgári forradalom és szabadságharc eseményei közt háttérbe szorult, de Schwartzter Ferenc 1850. március 8-án – a már megváltozott politikai viszonyok között – újra beadta kérelmét, most már Karl von Geringer teljhatalmú császári biztoshoz egy Vácott felállítandó magán-elmeegógyintézet ügyében. Az indoklásban továbbra is azzal érvel, hogy Magyarországon az elmebeteg embereket még mindig „rossz börtönökben tartják és gonosztevőként kezelik” [5]. A hatóságok hosszas ellenőrző procedúra után 1850. november 13-án végre megadják az engedélyt Schwartzter Ferenc váci magán-elmeegógyintézetének megnyitására. Az intézet végül 1851 áprilisában kezdi meg működését 8 pácienssel, előbb a tulajdonos házában, majd később a váci nagypréposti lakban. 1852 januárjában Schwartzter Ferenc elmeegógyintézetét Budára, a Kékgolyó utcába helyezi át, ahol mintegy száz évig működött. A kezelt páciensek száma 1860-ra eléri a 100 főt.

Schwartzter Ferenc az 1850-es években jelentős szakirodalmi munkásságot fejt ki, tanulmányok egész sorát publikálja, 1858-ban pedig kiadja tankönyvét „A lelkibetegségek általános kór- és gyógytana” címen. Schwartzter Ferenc jelentősége az utánpótlás nevelés tekintetében is kiemelkedő. A szakirodalom megállapítása szerint „az ő intézetében született meg a magyar pszichiatria” [5].

Az értelmi fogyatékos személyek speciális nevelőintézeteinek megjelenése hazánkban

A társadalmi közfigyelem az elmebetegségekre, az elmebetegség felé fordul a 19. század első felében, és felértékelte azt. De milyenné vált az értelmi fogyatékos emberekről alkotott kép? Láthatóvá lettek-e az értelmi fogyatékos emberek a társadalom szövetében?

Ezekre a kérdésekre egy, a 19. század folyamán egyre erőteljesebben tematizálódó jelenség, a kretenizmus (régiesen: kretinizmus) társadalmi és szakmai megítélésének vizsgálatával adhatjuk meg a választ.

A kretenizmus jelenségével már a régi korok orvosai is foglalkoztak. Daday András a kretenizmus magyarországi történetéről írt tanulmányában [3] Paracelsus (eredeti nevén Philippus Theophrastus Aureolus Bombastus von Hohenheim, 1493–1541) e témakörben közzétett *De generatione Stultorum* (A butaság eredete) című munkájára hívja fel a figyelmet,

amelyben a szerző a Salzburg környékén és Pinzgauban végzett megfigyeléseinek eredményeit közölte. Paracelsus az első, aki a kretenizmust értelmi fogyatékosághoz is vezethető szomatikus betegségként írja le. Úgy mutatja be, mint az endémiás golyva egyik lehetséges következményét, de utal arra is, hogy a golyva nem feltétlenül jár „az értelemtől és tudástól való megfosztottsággal” [3].

Paracelsus után Thomas Platter (1499–1582) svájci születésű német orvos 1656-ban megjelent *De mentis Alienatione* (Az értelem elvesztése) című értekezésében ír a születetten „gyenge elméjű” emberekről, úgy mutatván be őket, mint akik „nem tanulékonyak, szófogadatlanként, nem tanulnak meg beszélni, alkalmatlanok a feladatok elvégzésére”. Külső jegyek is utalnak értelmi állapotukra: fejük túlságosan nagy, nyelvük duzzadt, nem fér a szájukba, nyakukon pedig daganat van [3].

A kretenizmusról folyó diskurzus egyik következő ismert szereplője Wolfgang Höfer (1614–1681) német orvos, aki Magyarországon, Győr közelében is folytatott orvosi gyakorlatot és megfigyeléseket. A kretenizmust *Hercules Medicus* című, 1657-ben megjelent könyvében írja le. A betegség különös módon az Alpeselek völgyeiben a legelterjedtebb. Okát Höfer az ott élő emberek táplálkozásának egyoldalúságában és a kisgyermeknevelés elégtelenségében véli felfedezni.⁶

A falusi nép a kretenizmust betegségnek tartotta, amely Isten csapása. A beteg ember Isten teremtménye, akit ebből a betegségből – mint ahogyan azt Paracelsus hangoztatta – sem ásvánnyal, sem növényvel meggyógyítani nem lehet. Isten akaratával szembeszállni nemcsak lehetetlen, hanem bűn is, ezért a kretén gyermeket faluhelyen sok helyen inkább elrejtették anélkül, hogy orvost hívtak volna hozzá [3].

A 19. században a kretenizmusról folyó diskurzus felélénkült. Különösen a svájci, a német és a francia orvosokat foglalkoztatta intenzíven a téma, feltehetően azért, mert előfordulása a svájci Alpok völgyeiben és a Pireneusokban volt a leggyakoribb.

A kretenizmussal foglalkozó svájci orvosok közül a legismertebb Johann Jakob Guggenbühl (1816–1863). A fiatal orvos pályafutása elején már szerzett tapasztalatokat a kretének kezelése terén, pedagógiai tapasztalatait pedig a Pestalozzi-kortárs Philipp Emanuel von Fellenberg (1771–1844) hofwyli nevelőintézetében szerezte, ahol intézeti orvosként egy esztendő telt. Ezt követően találkozott Troxlerrel, és ez döntő fordulatot hozott életében: Guggenbühl a kretén emberek gyógyíthatóságában hívő, nevelhetőségüket valló idősebb pályatársaival folytatott beszélgetések során dolgozta ki tervét a 2 és 7 év közötti kretén gyermekek gyógyítva-neveléséről.

Troxler közbenjárása révén Guggenbühl a Svájci Természetvizsgáló Társaság (SNG) és a Svájci Természetudományos Társaság (Schweizerische Gesellschaft für die Gesamten Naturwissenschaften, SGG) eszmei és anyagi támogatását is elnyerte. Mindennek köszönhetően hamarosan birtokot vásárolt az Interlaken melletti Abendberg hegyen, ahol 1841 májusában megnyitotta az értelmi fogyatékos kretén gyermekek gondozása, gyógyítása és nevelése céljából létesített intézetét, azaz ahogyan ő maga írja: „Európa első kolóniáját a kretinizmus gyógyítására” [12].

Magyarországon, ahol a polgári fejlődés megkésztet, és az ezzel párhuzamosan zajló társadalmi szemléletváltozás jóval lassabban zajlott, a kretén gyermekek gondozása, fejleszté-

---

⁶ „Az alpesi ember rengeteget eszik, s még akkor sem lakik jól, ha majd megreped. A gyermekeket naponta gyakran etetik, de étükben alig van tápanyag. Ezek az apróságok a telet a kályhán heverve töltik el. Nem tanítják őket olvasni, dolgozni, imádkozni sem. Az egyoldalú táplálkozás és téltelenség melankólikussá, sötétlátásúvá teszi őket, ezért tompult, gyenge elméjűekké válnak. Elhanyagoltságukban egymás hegyén-hátán fekszenek, s galuskás étkeiket mint a kutyák, egészben nyelik le. Ezért tágul ki a nyak bőre és mirigye. Fejük az érdes táplálék gőzével megtelik. Ezt a szervezet folyadékká változtatja, amit a mirigyek felszívnak. Ebből a folyadékból képződnek az óriási golyvák és más eltorzulások” [3].

se is később indult útjának. Pedig Kitaibel Pál (1757–1817) botanikus és kémikus, a pesti egyetem vegytan és növénytan professzora már 1796-ban végzett megfigyeléseket Máramaros megyében, és jelentette a hatóságoknak, hogy az ott nagyobb számban előforduló értelmi fogyatékosok a „gugagolyvával” van összefüggésben. Kitaibel munkásságára a magyar Helytartótanács is felfigyelt, és 1814-ben további vizsgálatok elvégzésére kérte fel a golyva okainak feltárása érdekében. A magyar orvos a „kór” okait a rossz minőségű ivóvízben és más környezeti tényezőkben is kereste.

A golyva és ennek következtében a kretenizmus mint „tájbetegség” a történelmi Magyarország területén elsősorban a Csallóközben fordult elő tömegesen, de nagyobb számban megtalálható volt Máramaros, Fogaras és Szeben vármegyében is. A csallóközi tájnyelvben megjelenő színes népi kifejezések a kretén gyermekek és felnőttek mozgását, viselkedését, hangját és egész habitusát jellemezték: „högöli”, „tütyő”, „toholi”, „bambuk”, „cebeda”, „kodli”, „kubuc”, „tafi”, „toplaki”, „höpe”, „önlök”. De idesorolhatók az ilyen páros kifejezések is: „liff-laff”, „sedre-bedre”, „serte-korta”, „titye-totyá” [3].

A kretenizmus ügyével a 19. század elejétől kezdődően a pesti egyetem orvosaiból alakult bizottság is rendszeresen foglalkozott, de érdemi lépésekre a megelőzés vagy a gyógyítva-nevelés terén még sokáig nem került sor. A kretenizmus-narratívum magyarországi szakmai körökben történő felelevenítésére, és a probléma tematizálására a 19. század második felében került újra sor, amikor Gerley János (1816–1867) Pozsony vármegye főorvosa 1865-ben, a magyar orvosok és természetvizsgálók Pozsonyban tartott naggyűlésén újra ráirányította a figyelmet a csallóközi kretenizmusra, korabeli nevén a „gyügeség”-re.

„Elszomorodik az emberbarát szíve, de elszomorodik inkább a hazafi, ha meggondolja, mily nagy szüksége van ezen elszigetelt nemzetnek minden egyes tagjára és azt látja, hogy nem egyes tagjai, de egy egész nemzedék vész el, sőt még rosszabb: a faj jelleme elpusztul.” Ezekkel a keserű szavakkal próbálta ráirányítani orvostársai és a közvélemény figyelmét Gerley az endémiás kretenizmus veszélyeire a pozsonyi gyűlésen [3]. Kutatásai alapján ismét a kútvíz rossz minőségét, a benne oldott „mészsók” hiányát teszi felelőssé a golyva kialakulásáért. (Ma már tudjuk, hogy az alapbetegség egyik legfontosabb előidézője a talajvíz jódhánya.) A golyva szerepét az értelmi fogyatékosok egyik típusának kialakulásában így írja le: „a gyügeség csak ott tájköri tünet, ahol a golyva is tájköri baj” [7].

A pozsonyi orvosi értekezleten Gerley arra tett javaslatot, hogy az orvoskongresszus járjon közben a Magyar Királyi Helytartótanácsnál a „gyügek” országos összeírása érdekében. Konkrét preventív lépéseket is javasolt a kiváltó betegség megelőzése érdekében: a folyók szabályozásának folytatására van szükség az egészségtelen mocsaras területek csökkentésére. A veszélyeztetett területeken gondoskodni kell a szükséges tápanyagokban és sókban gazdag ételekről. Meg kell tiltani a kretén személyek közötti házasságkötést. Rendkívül fontos a kretén gyermekek testi-lelki gondozása, nevelése. Mindezekre az intézkedésekre országos összefogás szükséges, és azt az illetékes hatóságoknak kell koordinálniuk. Ügyszerető orvosok bevonását sürgeti a kretenizmus elleni harcba, olyan szakembereket, akik azután egységes utasítás alapján végzik munkájukat [3]. Ez utóbbi programjában Gerley tulajdonképpen egy jól szervezett, központosított irányítású, egységes közegészségügy kiépítésére is javaslatot tett.

A pozsonyi főorvos javaslatai az orvoskongresszuson jelentős szakmai visszhangot keltettek. Javaslatait általában túl merésznek tartották, de a „gyügek” összeírásának szorgalmazását egyöntetűen támogatták [7].⁷

---

⁷ Az első hivatalos népszámlálást 1869-ben bonyolították le. Ennek adatai szerint a történelmi Magyarország akkori területén a vakok száma: 18 523, a siketnémáké: 20 699, az elmebetegeké: 13 162, a hülyéké: 18 449 (Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal, Pest, 1871; közli: [13]).

Gerley János 1865-ben hangoztatott éles kritikája és gyakorlatias programja nem eredményezett közvetlen, azonnali, kézzelfogható intézkedéseket a kretenizmus megelőzése és a kretenizmussal élő személyek gyógyítva nevelése terén. Eötvös József kultuszminister korszakalkotó jelentőségű népoktatási törvénye, az 1868. évi 38. törvény harmadik paragrafusa pedig egyenesen kizárja az „elmebeteg” és „tompá elméjű” gyermekeket⁸ a népiskolából: „Ragályos bajban vagy elmebetegségben szenvedők, avagy taníthatatlan tompa elméjűek kizárandók a nyilvános intézetekből” [1].

A kretenizmusról és általában az értelmi fogyatékosokról folytatott szakmai diskurzusok Magyarországon csak a 19. század végén eredményeztek döntő fordulatot, a számukra létesített speciális nevelőintézetek felállításával. Frim Jakab (1852–1919) tanító – egyéves külföldi tanulmányút után, melynek során külföldi intézeteket látogatott meg –, 1875-től kezdődően lendületesen kapcsolódott be az értelmi fogyatékosokról szóló diskurzusba olyan újságcikkek révén, amelyekben az értelmi fogyatékos személyek számára szervezendő intézet létesítését sürgette. Frim Jakab első cikkét „A hülyeiskola szükségessége” címmel jelentette meg a *Pesti Napló*-ban, 1875 februárjában.

Szabadkőműves kapcsolatai révén még abban az évben Rákospalotán létrehozta a „Munka” nevű intézetet, amely csak 1877 februárjáig működött. Az átszervezett intézetet „Első magyar hülye-nevelő” és ápoló intézet” elnevezéssel 1877-ben nyitja meg újra. Ez a lépés egy új korszak szimbolikus kezdete is a magyarországi gyógypedagógia történetében: az 1841-es abendbergi intézet létesítése után három évtizeddel nálunk is kezdetét veszi az értelmi fogyatékos személyek intézményes gyógyítva-nevelésének korszaka.

A nemzetközi (elsősorban német nyelvterületen zajló) és a magyar kretenizmus-diskurzus hatása igen figyelemreméltó az értelmi fogyatékos emberekről alkotott társadalmi kép alakulása tekintetében.

A kretenizmusnak a szakmai diskurzusok és a laikus közbeszéd síkjain való erőteljes tematizálódása a 19. század elejétől kezdődően – főleg az erőteljesen polgárosodó nyugati társadalmakban – jelentős mértékben átformálta az értelmi fogyatékos emberekről alkotott mentális képet. A kretenizmus „fölfedezése” révén az értelmi fogyatékos személyek is egyre láthatóbbakká válnak a társadalom szövetében. Egyértelmű, hogy a kretenizmus betegségként jelenik meg a szakmai és köztudatban, amelynek megelőzésére, és következményeinek lehetőség szerint való elhárítására, a kreten személyek gyógyítva nevelésére törekedni kell. A kései felvilágosodás elkötelezett „perfektibilizáló” szándéka Johann Jakob Guggenbühl és munkatársai törekvéseiben is testet ölt. A közvélemény egyre érzékenyebb, szenzitívebb lett a kreten emberek és az értelmi fogyatékoság más fajtáival élő személyek sorsa iránt. Olyan elkötelezett filantróp orvosok és más szakemberek jelentek meg (mint például Svájcban Guggenbühl vagy Magyarországon Frim Jakab), akik karizmatikus szervezőként, intézetalapítóként nemcsak az értelmifogyatékos-ügyet szolgálták, hanem hatékony és sikeres publicistaként és közszereplőként a nyilvánosság figyelmét is rá tudták irányítani erre az elhanyagolt területre. Ez a folyamat országoként más és más ütemben zajlott le. Az e téren is jelentős fáziskésést mutató magyar társadalomban csak a 19. század utolsó évtizedeiben vált érzékelhetővé az érdeklődés felélénkülése.

---

⁸ Bár egységes fogalmi nomenklatúra az értelmi fogyatékoság egyes típusainak elkülönítésére akkor még nem létezett, a „tompá elméjű” kifejezés egyebek között a kreten is gyermekekre utalhat.

⁹ Meg kell jegyeznünk, hogy a „hülye” szó – ami ma már a köznyelvi szókincs alsóbb rétegeibe süllyedt, és degradáló kifejezéssé vált – akkor még a szakszószókincs pejoratív mellékiz nélkül használható eleme volt. A „hülye” szó a „hül” ige származéka. Jelentése itt nem a hőmérséklet csökkenésére utal, hanem a meghökkenésre, csodálkozásra. „Hülyének” nevezték egykoron azt, aki állandóan és ok nélkül csodálkozott. Ettől tátva maradt és így „kihült” a szája.

Mindezzel párhuzamosan a szakmai diskurzusokban nyomon követhető a folyamat, amelynek során a – tradicionálisan tágabb határú – orvosi kompetenciába tartozó (medikopedagógiai) területek egy része átalakult és átkerült a gyógyító pedagógia, azaz a születőfélben levő gyógypedagógiai elmélet és gyakorlat hatáskörébe. Az új komplex tudomány, a gyógypedagógia a 19. század végén már az orvostudomány, a pszichiátria, a pszichológia és a pedagógia releváns tudásbázisát asszimilálva és továbbépítve alakította ki interdiszciplináris karakterét és gyakorlatorientált arculatát.

IRODALOMJEGYZÉK

- [1] 1868: XXXVIII. törvényczikk a népiskolai közoktatás tárgyában. Ministeri utasítások a megyei tanfelügyelők, a tankerületi iskola-tanácsok, a községek, a községi iskolaszékek és a Budapesti iskolatanács számára. Tantervek a nép- és polgári iskolák számára. A tanítóképezde szervezete. Hivatalos kiadás. Kiadja Ráth Mór, Pest, 1869.
- [2] BUGÁT Pál és FLÓR Ferenc (szerk., 1841): Örijintézet Pesten. *Orvosi Tár*, Új folyamat, 6. félév, 1–25. sz. 399–400. URL: https://library.hungaricana.hu/hu/view/ORSZ_ORVO_OT_1841_06/?pg=409&layout=s&query=p%C3%B3lya [2016.09.22.]
- [3] DADAY András (1959): Adatok a magyarországi kretinizmus történetéhez. In Palla Ákos (szerk., 1959): *Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei*. 12. Budapest. 133-157. URL: https://library.hungaricana.hu/hu/view/ORSZ_ORVO_OK_1959_012/?pg=4&layout=s [2016.09.22.]
- [4] GORDOSNÉ Szabó Anna (1963): *Gyógypedagógia történet II. Magyar gyógypedagógia történet a XX. századig*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- [5] HORÁNSZKY Nándor (1959): Schwartz Ferenc és Schwartz Ottó jelentősége a magyar pszichiatria történetében. In Palla Ákos (szerk., 1959): *Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei*, 15-16. Budapest. <https://books.google.hu/books?id=CuvjtGaG0DcC&hl=hu&pg=PP5#v=onepage&q&f=false> [2016.09.22.]
- [6] *Jelenkor*, 1830. 100. szám, december 15. Pest. URL: https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/Jelenkor_1838/?query=Jelenkor%201838&pg=394&layout=s [2016.09.22.]
- [7] KISS László (1992): Gerley János, a csallóközi kórok kutatója. *A Hét*, 37. évf. 22. szám, 20.
- [8] KISS László (2016): Pineltől Pólyáig – az elmebetegről való gondoskodás kezdetei Magyarországon. *Carissimi*, VII. évf. 5. szám, október. 1–11.
- [9] OLÁH Gusztáv (1903): *Az elmebetegségek orvoslása*. Pfeifer Ferdinánd, Budapest.
- [10] TÓTH-BAKOS, A., CSEHIOVÁ, A. *Music and Brain - Music Training Transfer*. INTED 2016 Proceedings : 10th International Technology, Education and Development Conference. - Valencia : IATED, 2016. - ISBN 978-84-608-5617-7. - ISSN 2340-1079 WoS.
- [11] WERBŐCZY István (1844): *Verbőczy István' Hármaskönyve*. Az MDXVII-i eredti kiadásra ügyelve magyarul kiadta a' Magyar Tudós Társaság. Eggenberger József és Fia acad. könyvárusoknál, Pesten. URL: http://real-eod.mtak.hu/3005/1/Verb%C5%91czi_Istv%C3%A1n_H%C3%A1rmask%C3%B6nyve.pdf#page=9&zoom=auto,-202,616 [2016.09.22.]
- [12] WOLFISBERG, Carlo (2002): *Heilpädagogik und Eugenik. Zur Geschichte der Heilpädagogik in der deutschsprachigen Schweiz (1800–1950)*. Chronos Verlag, Zürich.

- [13] ZÁVOTI Józsefné (2009): *A fogyatékosokkal élők társadalmi integrációja a képzés, a foglalkoztatás és a rehabilitáció összehangolásával a hazai viszonyok és az európai uniós elvárások függvényében. Doktori (PhD) értekezés.* Sopron. URL:
http://www.nyme.hu/fileadmin/dokumentumok/ktk/Kepzes_doktori/2010/2010_ZavotiJozsefne_d.pdf [2016.09.22.]